Bujtás László Zsigmond

Nicolaus Zaffius köszönetnyilvánító levelei a gályarab prédikátorok kiszabadításáért (1676)

A Habsburg-ellenes Wesselényi-összeesküvés 1670-ben bekövetkezett bukása utáni erőszakos rekatolizációs törekvések csúcspontja az a grandiózus pozsonyi per volt, amelynek keretében 1673-ban és 1674-ben a Magyar Királyság, sőt még a hódoltság területéről is több száz protestáns lelkészt és iskolamestert idéztek be a katolikus vallás gyalázása, felségárulás (az összeesküvőkkel való összejátszás) és a török Magyarországra való bejutásának elősegítése vádjával. Az ún. pozsonyi vértörvényszék az ítélet kihirdetése előtt szabad eltávozást ígért azoknak, akik önként áttérnek a katolikus vallásra, vagy lemondanak hivatalukról, vagy pedig elhagyják az országot. Akik ezek egyikére sem voltak hajlandók, azokat halálbüntetésre ítélték és börtönbe vetették, ahol a sanyarú körülmények miatt többen megtörtek vagy elhunytak. Azoknak a lelkészeknek a büntetését, akik a végsőkig kitartottak, gályarabságra változtatták, és két csoportban indították útnak a nápolyi gályákra. Az első csoport 1675. március 18-án indult és Trieszt érintésével haladt végcélja felé. Közülük hét lelkészt gyengeségük miatt hátra kellett hagyni a Pescara közelében levő Theate[1] városában. A többieket, akik bírták a gyalog megtett út viszontagságait, 1675. május 8-án Nápolyban adták el az ottani gályákra.[2] Michiel de Ruyter (1607–1676) holland admirális a prédikátorok e csoportját szabadította ki 1676. február 11-én. A második csoport 1675. július 2-án indult el Magyarországról. Ők is érintették Triesztet, ahonnan hajón szállították volna tovább őket. Mivel a Velencei Köztársaság megtiltotta a hajózást a fennhatósága alá eső vizeken, már nem jutottak el Nápolyba, ezért a buccari[3] börtönbe kerültek (a továbbiakban: trieszti csoport). Közülük volt, aki katolizált, volt, aki meghalt, az életben maradt lelkészeket Szalontay István és Cothurnides Sámuel ügyvédek váltották ki 1676. május 2-án császári kegyelmi rendelet birtokában.[4]

Nicolaus Zaffius (1620 körül – 1677 után) svájci származású, Velencében működő lelkész-orvos az egyik legismertebb azon személyek között, akik a gályarabságra ítélt prédikátorok kiszabadításának előkészítésében és azutáni sorsuk alakulásában szerepet

[1] T(h)eate (ma: Chieti, I).

[2] A theatei börtönben maradtak közül többen meghaltak, az életben maradt két lelkészt utólag szintén Nápolyba szállították.

[3] Buccari (ma: Bakar, CRO).

[4] A szélesebb közvélemény szűkebb értelemben az első csoportot nevezi gályarab prédikátoroknak – Moldova György közismert kötete, a *Negyven prédikátor* is róluk szól –, jóllehet a második csoportot is gályarabságra ítélték és útnak is indították őket Nápoly felé. A két csoportra szerencsésebb lenne összefoglalóan a „gályarabságra ítélt prédikátorok" elnevezést alkalmazni.

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 527 2022. 01. 27. 13:14:41

játszottak. Jó szándékú és fáradhatatlan tevékenysége miatt kiemelkedő és megkerülhetetlen személyisége a gályarabság történetének. Személyével több, rövidebb-hosszabb közlemény foglalkozott már Svájcban is, Magyarországon is, de tevékenységének teljes körű feldolgozása még várat magára.

Thury Etele a gályarabsághoz kapcsolódó, máig alapműnek számító forráskiadványában[5] a múlt század elején Zaffius gályarab vonatkozású levelezését adta ki. A prédikátorok megszabadulásának háromszázadik évfordulója kapcsán szintén itthon jelent meg rövid összefoglaló róla egy svájci szerző, Hans Schaffert tollából.[6] Nem sokkal ezután egy svájci folyóiratban látott napvilágot egy, az előbbinél részletesebb közlemény a tevékenységéről.[7] Ezt követően egy másik írás először foglalkozott alaposan lelkészi működésével,[8] legutóbb pedig Jan-Andrea Bernhard szentelt neki rövid fejezetet a részint a magyar–svájci kapcsolatokról szóló könyvében.[9]

Zaffius zürichi közép- és felsőfokú tanulmányai után 1644-ben egy alsó-ausztriai nemes, Victor Althann (1602–1654)[10] fiai, Christian (1630–1683) és Victor Ferdinand (1633–1676)[11] mellé szegődött el házitanítónak. Hazatérése után 1648-ban szentelték lelkésszé. 1649 és 1651 között szülőhelyén, a Svájc legkeletibb kantonjában, Graubündenben található Silsben volt lelkész. Az utóbbi évben azt jegyezték fel róla, hogy Velencébe távozott. 1654-ben a padovai egyetemre iratkozott be, és ott szerzett orvosdoktori címet, majd ezt követően 1672-ig Velencében működött. Egyes feltételezések szerint az orvosdoktori cím megszerzésére azért volt szükség, hogy a katolikus Velencében legális foglalkozással tudja álcázni titkos protestáns lelkészi tevékenységét.[12] Ezt követően ismét Svájcban találjuk, ahol 1672 és 1674 között a szintén Graubünden kantonbeli Castasegnában működött papként, ezt követően visszatért Velencébe. A legutolsó vele kapcsolatos adat 1677 elejéről származik, nem tudni, hogy Velencében halt-e meg vagy visszatért-e Svájcba.[13] Szellemi horizontjához érdekes adalék, hogy a zürichi pietista, Johann Heinrich Locher (1648–1718) úgy emlékezett meg a Velencében működő Zaffiusról, hogy az utóbbi győzte meg: ismerkedjen meg Jakob Böhme (1575–1624) német misztikus filozófus *Mysterium magnum* (1623) című művével.[14]

Egyik életrajzírója szerint a magyar protestánsok ügye iránti érdeklődése először 1668-ból mutatható ki nála Johann Heinrich Heidegger (1633–1698) zürichi teológia-

[5] Thury, 1912.
[6] Schaffert, 1976. Bővebben lásd Schaffert, 1977.
[7] Truog, 1979, 159–162.
[8] Wenneker, 1995, 32–35.
[9] Bernhard, 2013, 563–568.
[10] Victor Freyherr von Althann, Herr der Herschaften Waldreichs am Kamp, Grünbach und Marbach. Wissgrill, 1794, 116–117.
[11] Mindkét fiú katonai pályára lépett: az idősebb lovaglómester volt a magyarországi császári seregben és Bécs 1683-as ostrománál esett el, az ifjabb Csehországban 1676-ban. Wissgrill, 1794, 117.
[12] Truog, 1979, 159–160. Zaffius a Velencében lakó, főleg németországi származású református vallásúak lelkésze volt. Wenneker, 1995, 34.
[13] Truog, 1979, 160, 162.
[14] Bütikofer, 2011, 220.

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 528 2022. 01. 27. 13:14:41

professzorhoz, a gályarab lelkészek későbbi zürichi patrónusához írt leveleiből, ugyanakkor feltételezi, hogy a témával már korábban, alsó-ausztriai tartózkodása során találkozott.[15] A gályarabság ügyével közvetlenül a korábban említett trieszti csoport neki írt levele révén került kapcsolatba, miután a rabok kíséretére kirendelt különítmény orvosa, a berni származású Johann Huldrich azt ajánlotta nekik, hogy a börtönből való szabadulásuk fejében a különítmény parancsnoka által megszabott váltságdíj előteremtése érdekében forduljanak Zaffiushoz.[16] A lelkészek ezután 1675. augusztus 13/23-án kelt levelükben arra kérték a címzettet: járjon közbe Hollandiánál és az angol királynál, hogy azok teremtsék elő a kiszabadulásukhoz szükséges összeget.[17] A prédikátorok ezután is számos levelet írtak hozzá (mindkét csoportból) és ő is az előbbiekhez, sőt szabadulásuk után sem szakadt meg köztük a kapcsolat: személyesen is találkoztak, amikor a gályákon raboskodók kiszabadulásuk után 1676. április 25-én Velencébe érkeztek.[18]

Thury Etele, aki korábban említett forráskiadványában döntően svájci levéltárakban folytatott kutatásainak eredményeit tette közzé, nemcsak a gályarabok és Zaffius levélváltását adta ki, hanem az utóbbi Svájcba írt leveleit is és számos onnan neki címzettet is.[19] Ezek arról tanúskodnak, hogy a velencei lelkész-orvos rendkívül intenzív kapcsolatban állt svájci honfitársaival, különösen a zürichi református egyházzal. Levelei jól tükrözik lelkészi hivatásából adódó teológiai műveltségét: a gályarabok szenvedése és kiszabadítása kapcsán számos bibliai toposzra hivatkozik.[20]

Zaffius holland kapcsolataira a svájciaknál jóval kevesebb adatunk van. Debreceni Ember Pál (1660 körül – 1710) gyűjtőmunkájának köszönhetően maradt fenn azon levelének a szövege, amelyet 1675. szeptember 9-én intézett a holland egyetemek és iskolák professzoraihoz, illetve rektoraihoz és az ottani református lelkészekhez. Amellett, hogy megemlíti: feltételezi, hogy a címzettek már értesültek a nápolyi gályákra került lelkészek szenvedéseiről, közbenjárásukat kéri a trieszti csoport váltságdíjának összegyűjtéséhez.[21] A levélből az is kiderül, hogy Zaffius az utóbbi csoport korábban említett levelét megküldte Svájcba, és másolatban Hollandiába is eljuttatta.

Az előbbin kívül még egy adat utal arra, hogy Zaffius közvetlen kapcsolatba került az ügyben érintett holland személyiségekkel. Egy 1675 végén írt levele szerint Cornelio van Dalen (meghalt 1713-ban) nápolyi holland konzul december 3-án kelt leveléből arról értesült, hogy Nápoly közelében kilenc holland hadihajó várja De Ruyter admirális érkezését, és megemlíti azt is, hogy Gerard Hamel Bruyninx, bécsi holland követ

---

[15] Truog, 1979, 161.
[16] Thury, 1998, II, 73.
[17] Thury, 1912, 16–18.
[18] Uo. 182.
[19] Uo. passim.
[20] Ezekre lásd Csorba, 2018, 57.
[21] Lampe, 1728, 447–449. Magyar fordítását lásd Debreceni, 2009. 316–317. Zaffius azt is megírja, hogy bár a környezetében levő magánszemélyek adakozásából már összegyűlt a szükséges összeg, azért fordul mégis a címzettekhez, hogy miután azok más forrásokat találnak a váltságdíj finanszírozására, az adományozók visszakaphassák a pénzüket. A prédikátorokat végül az összegyűlt váltságdíj ellenére sem engedték szabadon.

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 529 2022. 01. 27. 13:14:41

közölte vele: Hollandia levélben fordult a császárhoz a prédikátorok kiszabadulása érdekében.[22]

A további adatok hiányának az lehet az oka, hogy Zaffius levelezése döntően Svájcba irányult, és az ottaniak álltak közvetlen kapcsolatban Abraham Malapert bázeli holland rezidenssel, és ez utóbbi továbbította a gályarabokkal kapcsolatos híreket Hollandiába.[23]

E közleményben Zaffius két ismeretlen levelét teszem közzé, melyekben a gályarabok kiszabadításáért köszönetet mond Hollandia vezetőinek, illetve magának De Ruyternek. Az első, 1676. február 19/29-én kelt levél (1. sz. irat) eredetiben, Hollandia vezető szerve, a Staten-Generaal levéltárában, a Mediterrán-térségből beérkező levelek gyűjteményében[24] található a hágai Nemzeti Levéltárban. A második, az előbbivel azonos napon keletkezett levél (2. sz. irat) eredetijét nem ismerjük, itthoni másolata Schulek József (1760–1813) libetbányai evangélikus lekész rendkívül értékes, az Evangélikus Országos Levéltárban őrzött egyház- és iskolatörténeti másolatgyűjteményének egyik kötetében maradt fenn,[25] néhány más, gályarab vonatkozású irat társaságában.[26] A második levélhez annak írója mellékletként csatolta az első másolatát is. A második levél másolatban fennmaradt szövege nemcsak a címzett személye miatt, hanem azért is jelentős, mert az sem eredetiben, sem másolatban nincs meg az admirálisnak a szintén a hágai Nemzeti Levéltárban található hagyatékában,[27] jóllehet az itthonin kívül Svájcban is maradtak fenn róla másolatok. Az egyik Johann Baptist Ott (1661–1744) zürichi történészprofesszor vallástörténeti tárgyú, többek között a magyarországi és erdélyi vallásüldözésekkel kapcsolatos iratgyűjteményében található a zürichi Zentralbibliothekban,[28] a másik egy egyházi témájú, vegyes irategyüttes részét képezi a berni Állami Levéltárban.[29] Az eddig említett három másolat közül a magyarországi nem teljes, mert hiányzik a levél záróformulája, az aláírás és a dátum. A berni másolat első látásra hiánytalannak tűnik, mert tartalmazza az előbb említett részeket, de a szöveget alaposan szemügyre véve kiderül, hogy közepe táján hiányzik egy hosszabb szövegrész. A három említett irat közül a legteljesebb a Zürichben őrzött példány, ezért itt ennek a szövegét közlöm.

---

[22] Zaffius a gályarabok nápolyi csoportjának. Velence, 1675. december 4/14. Lampe, 1728, 462. Magyar fordítása: Debreceni, 2009, 325.

[23] Ezt támasztja alá, hogy a prédikátorok kiszabadítására vonatkozó holland forrásokban sem fordul elő a neve. Bujtás, 2005a.

[24] Ingekomen ordinaris brieven en stukken van vorstelijke personen, gezanten, enz. betreffende Italië, Turkije en de Barbarijnse Staten Algiers, Marokko, Tripoli en Tunis, 1596–1796. NA, ASG, inv. nr. 6912.

[25] Collectanea ad illustrandam Historiam Patriae Ecclesiasticam spectantia studio et opera Josephi Schulek. EOL, AGE I. 2. V. 58., 7–8.

[26] Schulek sajnos nem adja meg, milyen forrásból készítette a másolatot.

[27] Archief van Michiel Adriaensz de Ruyter (1607–1676), zijn naaste verwanten en nakomelingen, 1587–1982. NA.

[28] Zentralbibliothek Zürich, Ms. F 199 – J. Bapt. Ott, Sammelband: Schriftstücke über die religiösen Verfolgungen in Böhmen, Ungarn und Siebenbürgen / Ott (1661–1744), f. 480r–v. Csorba Dávid szíves közlése.

[29] Staatsarchiv Bern, B III 36 – Epistolae varii thematis et Miscellanea ecclesiastica, 17. Jh., Bd. 6 (Kirchenwesen II 6), pp. 1076–77. Csorba Dávid szíves közlése.

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 530 2022. 01. 27. 13:14:41

Mindkét levél a hálaadó levél (korabeli szóval: litterae gratiarum actoriae) műfajába tartozik. A Hollandia vezetőinek szánt levélben Zaffius antik példákból indulva és bibliai utalásokat használva azt a kérdést vizsgálja, miért Hollandia volt az az állam, amelyhez egyedüliként lehetett fordulni a gályarab lelkészek kiszabadítása érdekében. A levélíró arra a következtetésre jut, hogy Hollandiát nagyhatalmi státusza, ebből adódó tekintélye, valamint a jog és az igazságosság melletti kiállása predesztinálta erre a szerepre. Győzelmüket, vagyis a prédikátorok kiszabadítását a bibliai Gedeon és az általa hadba hívott nemzetségek sikeréhez hasonlítja. A velencei lelkész-orvos ezenkívül világosan látja Abraham Malapert és Gerard Hamel Bruyninx bécsi holland követ szerepét abban, hogy az előbbinek köszönhetően Hollandia vezetői tudomást szereztek a gályarabok helyzetéről,[30] az utóbbiét pedig abban, hogy a bécsi udvarhoz beadott emlékiratában[31] kimutatta: a magyarországi lelkészeket nem az elítélésük ürügyéül felhozott felségárulás, hanem a vallásuk miatt ítélték el, végül azt is, hogy a gályarabok kiszabadításáról szóló döntés állami szinten született meg,[32] és ennek De Ruyter admirális volt a végrehajtója.

A tengernagynak írt levél személyes és őszinte tisztelgés a címzett érdemei, korábbi győzelmei, és – mint fogalmaz – csodaszámba menő hősi cselekedete előtt, mellyel a gályákon sínylődő prédikátorokat megszabadította. Tisztelete jeleként az admirálist, itt is az előző levelében szereplő allegóriát alkalmazva, a bibliai Gedeonhoz hasonlítja. Ennek ellenére ebben a levélben kétszer is hangsúlyozza, hogy a tengernagy a felette állók eszközeként (instrumentum) hajtotta végre a tettét. Ez a visszafogottnak vagy másképp realistának mondható szemlélet némileg eltér a gályaraboknak megszabadítójuk iránt érzett, érthetően rajongással vegyes tiszteletétől, akik megszabadítójukban egy új Mózest láttak.[33]

Hasonló köszönetnyilvánító levelet, illetve művet magyar szerzőktől is ismerünk. Míg Otrokocsi Fóris Ferenc megszabadult gályarabtársai nevében 1677 júliusában Zürichből fejezi ki háláját ugyancsak Hollandia vezetőinek,[34] addig Csúzi Cseh Jakab, a trieszti csoport tagja, akinek váltságdíj fejében azonnal sikerült magát a fogságból kiváltania és hazatérnie, ugyanazon év áprilisában külön művet[35] szentelt hálája kifejezésének, ugyancsak egykori rabtársai nevében. Hollandiát mindketten a protestáns, különösen a református vallás védelmezőjének tekintik, olyan hatalomnak, mely keresztényi együttérzést mutat a vallásuk iránt üldözöttek iránt, felemeli értük a szavát, ha szükséges,

[30] Malapert, akihez a gályákon raboskodók szintén levelet írtak (Lampe, 1728, 467–469; Debreceni, 2009, 328–330), segítségét kérve, nemcsak az információk továbbításában vállalt szerepet, hanem önálló lépéseket is tett. Így például magának De Ruyternek is írt, megemlítve, hogy az a nápolyi alkirálynál különösebb nehézség nélkül elérheti a gályarabok szabadon bocsátását. Brandt, 1687, 941–942.

[31] A kéziratos mű címe: *Veritas et innocentia nuda et conspicua sive veritas et clara deductio,* Bécs, 1675. A munkára lásd Harsányi, 1911.

[32] Hollandia vezetői 1675. novemberi 11-i határozatukban arra utasították az admirálist, hogy tegyen meg minden tőle telhetőt a prédikátorok kiszabadítása érdekében. Miklós, 1918, 33.

[33] Otrokocsi, 1933, 60; Bujtás, 1999, 66, 68.

[34] Bujtás, 2017, 75–76.

[35] A kéziratos mű címe: *Labarum religiosi foderis* (A hitbeli szövetség zászlaja). Bujtás, 2017, 76–79.

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 531 2022. 01. 27. 13:14:41

közbenjár értük, elkötelezett a szabad vallásgyakorlat mellett, és támogatja a keresztény hit, különösen a református vallás terjesztését.[36]

Zaffius levelei az előbbiek fényében nemcsak gályarab vonatkozásai miatt érdemelnek figyelmet, hanem azért is, mert személyében nem az eseményeket elszenvedő, hanem az azok hátterében munkálkodó szereplő szemszögéből némileg másképp, főképp Hollandia nagyhatalmi státuszát és ebből adódó tekintélyét előtérbe állítva értelmezi az eseményeket.

Az itt közölt két levél arról tanúskodik, hogy a velencei lelkész-orvos nemcsak az események kezdő-, hanem azok végpontjánál is felvette a kapcsolatot Hollandiával. További kutatások dönthetik el, hogy 1675 szeptembere, amikor első levelét írta Hollandiába és 1676 februárja között, amikor itt közölt leveleinek szövegét papírra vetette, kimutatható-e más, közvetlen összeköttetése is Hollandiával.

Források

1.

Nicolaus Zaffius Hollandia vezetőinek

Velence, 1676. február 19/29.[37]

NA, ASG, inv. nr. 6912[38]

Ahogy a nemeai versenyeken csak Herculest, az iszthmoszi versenyeken Neptunust, a püthóiakon Apollót, az olümpiaikon pedig egyedül Jupitert lehetett segítségül hívni, úgy az sem volt kétséges, hogy az üldözött magyarországi egyházak megmentése érdekében csak a nagy tekintélyű Hollandia segítségét kellett kérni. Azután, hogy a magyarországi lelkészeket arra ítélték, hogy háromsorevezős hajókon raboskodjanak, és a gályákra kerülve a nápolyiak, sőt még a mohamedánok is szánták őket és adományokat vittek nekik, és fogvatartóik Nérónál kegyetlenebbül kínozták őket, Hollandia dicső és hatalmas vezetőihez kellett hogy forduljanak, róluk ugyanis tudható, hogy biztos pontnak számítanak az emberiességet érintő ügyekben. Kétségtelen, hogy a címzettek, a valódi igazságosság őrei, akiknek hatalmát szerte a világon elismerik, a nemzetközi jog alapján nem kis feladatra vállalkoztak, amikor vállalták, hogy megvizsgálják a gályarab prédikátorok ügyét. A címzettek meg akarták ismerni az ügyet, és ebben segítségükre voltak követeik, így Bruyninx, aki a tragédia szereplőit a konkrét helyzet ismeretében jobban láthatta. A követ jött, látott és győzött:

[36] Bujtás, 2017, 80.

[37] Zaffius ugyanezen a napon a korábban már említett, 1676. február 12/22-i levele után egy újabb levelet ír a svájci egyházaknak, egyetemeknek és iskoláknak a prédikátorok kiszabadulásáról. Thury, 1912, 156–157.

[38] A levél mellett megtalálható még Zaffius előző jegyzetben említett levelének szövege Malapert bázeli holland rezidens másolatában.

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 532 2022. 01. 27. 13:14:41

bebizonyította a fogságban levők ártatlanságát, ami a császárt arra indította, hogy hozzájáruljon a prédikátorok kiszabadításához. E dicső tett a címzettek érdeme, ahogy Malaperté, a szövetséges helvét kantonokhoz kirendelt követüké az, hogy a levél írójától hozzá hetente érkező levelek alapján, melyekben segítő szándékkal számolt be a fogságban levők szenvedéseiről, utánajárt az ügynek. Végül az ügyet a páratlanul bátor Ruyter admirális kezébe adták azzal, hogy az a nápolyi alkirálynál érje el a prédikátorok szabadon bocsátását. Az alkirály Hollandia vezetőinek nevét és az általuk felhozott érveket hallva engedett, és ezzel a címzettek újabb győzelmet arattak. A tengernagy ismét megmutatta, milyen dolog mindenütt győzelmet aratni, ellenséget legyőzni, miközben a címzettek segítségének köszönhetően a rabok visszanyerték szabadságukat. A megszabadítottakkal együtt vallja, hogy azok szabadulásukat Isten után a címzettek pártfogásának köszönhetik. Életük hátralévő részében nem fogják elmulasztani, hogy a címzettek erőfeszítését és védelmét a jövő századok számára megörökítsék. Elnézést kér, amiért Júda ezrei közül a legkisebbként és a megszabadítottak nevében alkalmatlankodni merészelt. Mindannyiszor ugyanis, amikor a rabságban levők érdekében fáradozott, és levelet küldött nekik, vagy azok bárhonnan küldött leveleit olvasta, és szent riadót fújva harcba hívta az Evangéliumot vallókat, nem tudta higgadtan megállni, hogy a címzetteket ne az Izrael Istenéért küzdő Gedeon harcosaiként dicsérje, remélve, hogy ezzel nem bántja meg Istent, aki azt parancsolta, hogy adjuk meg neki, ami az övé, és a császárnak, ami a császáré. Arra kéri a címzetteket, fogadják jó szívvel hálájának e szerény jelét, és reméli, hogy miként a Megváltó sem vetette meg az egyszerű asszony fillérjét, úgy a címzettek sem fogják a levél írójának háláját visszautasítani, ahogy a régi uralkodó sem dobta el a szegény ember ajándékát, mert látta, hogy tiszta szívből jön. Minden jót kívánva kéri Izrael őrzőjét, hogy védje meg őket az ellenséges támadásoktól. Kívánja, hogy egyházaikat, egyetemeiket, iskoláikat, melyeket a címzettek jámborsága és szabadságszeretete hívott létre és táplált, Isten virágoztassa fel.[39]

Illustrissimi juxta ac Potentissimi Confoederati Belgii Ordines, Celsissimi, Gloriosissimi, Gratiosissimi, Clementssimi.[40]

In Nemeo certamine Herculem invocare licebat, sed non alium, in Isthmio Neptunum, in Pythio Apollinem, Olympio Jovem solum.[41] In horrenda Ecclesiarum Hungaricarum Evangelium profitentium persecutione a malevolis speciosis, et artificiosis titulis de mora suscitata plurimorum sagax prudentia judicavit, ad tam arduam provinciam sustinendam nihil tutius fore quam si Gloriosum, terra marique potens Confoederati Belgii nomen post Deum, cujus stant ommia nutu, invocaretur. Sacrosancti Evangelii Ministris in ipso Hungaria regno male habitis, inde modis Christiano nomine et homine indignis abductis, ac tandem horrendis triremium laboribus addictis, commiserescentibus Neapolitanis

[39] Köszönet Szőke Ágnesnek a regeszta alapjául szolgáló magyar fordításért.

[40] Köszönet Szabó András Péternek a latin szöveg átírásának alapos ellenőrzéséért.

[41] A négy említett helyszínen rendezték az ókori pánhellén játékokat: a nemeai és az iszthmoszi versenyeket kétévente, a püthóiakat és az olümpiaiakat négyévente. A nemeai játékokat Zaffius állításától eltérően nem Hercules, hanem Jupiter tiszteletére tartották meg.

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 533 2022. 01. 27. 13:14:41

ipsismet Muhamedanis et miseris nonnulla subsidia conferentibus,[42] post gemitus, lacrymas, opprobria, verbera, insultationes, subsannationes, tot menta Neronicis crudeliora ad Gloriosum et Potentissimum Celsitudinum Vestrarum nomen, ceu ad tutissimam arcem, communi quodam humanitatis consilio itum est, ingenti successu, et gloriosae rerum metamorphosi aeternitati ipsi per seculorum myriadas commendanda. Nimyrum, Gloriosi Heroes, verae justitiae custodes acerrimi, rerum quatuor orbis partibus actarum et agendarum arbitri, quorum vires solis occasus novit et ortus, tantae rei examen gentium jure suffulti suscepistis, quo jure, quave injuria a non ordinaria molimina tentarentur examinastis quasi disceretis: ex tantis tenebris fiat lux! Emicuit. Per Oratores Vestros, Celsissimi ac Potentissimi Domini, rem hanc cognosci voluistis, ac cumprimis per Illustrissimum Celsitudinum Vestrarum apud Sacram Caesaream Majestatem Delegatum, Dominum van Bruningk,[43] quippe qui tantae tragoediae theatro vicinos admoto exactissimae politiae telescopio cuncta acutius introspicere poterat. Nimirum sagacissimus rerum indagator venit, vidit, vicit.[44] Suscepit examen, innocentiam captivorum demonstravit,[45] renitentes superavit, difficultates longe maximas perrupit. Quid arte sibi propria ipsamet Sacram Caesaream Majestatem contra malevolorum coelum terra miscentium technas melius edoctam ad clementiam flexit adeo, ut ad captivorum liberationem clementer condescenderet.[46] Et haec victoria Celsissimo Vestro Nomini debetur. Caetera cuncta, quae ad gloriam spectant, potentissimae Celsitudinum Vestrarum protectioni in tam arduo opere ascribenda sunt? Quid non Illustrissimus Dominus Malapertus,[47] Celsitudinum Vestrarum apud inclytos Foederatos Helvetos[48] delegatus meritissimus tantavit, ad quem singulis pene hebdomadibus nostrae tenuitatis literae miserorum horrendas calamitates pingentes, auxiliatrice manu, perveniebant?[49]

---

[42] Köztük volt Georg Velz (Veltz, Weltz) nápolyi német kereskedő és fivére, Johann Philipp is, akiket maguk a gályarabok is említenek későbbi visszaemlékezéseikben, így Kocsi Csergő Bálint *Narratio brevis de oppressa libertate Hungaricarum ecclesiarum* című művében, melynek I–IX. fejezeteit Friedrich Adolf Lampe adta ki (Lampe, 1728, 902, 914) és rabtársa, Otrokocsi Fóris Ferenc. Otrokocsi, 1933, 53–54.

[43] Hamel Bruyninx, Gerard (1616–1690) 1670-től Hollandia bécsi rezidense, 1676-tól rendkívüli követe. Schutte, 1976, 134–135.

[44] Utalás a Julius Caesartól származó szállóigére. A hagyomány szerint a római hadvezér mindössze ezt a három szót írta a római szenátusnak címzett levelében i. e. 47-ben, amikor a zelai csatában legyőzte II. Pharnakész pontoszi királyt.

[45] A bécsi holland követ *Veritas et innocentia nuda et conspicua sive veritas et clara deductio* című emlékiratát 1675 októberében nyújtotta be a bécsi udvarhoz. Ebben részletesen kifejti, hogy a magyarországi lelkészeket valójában nem az indokként felhozott felségárulás, hanem a vallásuk miatt ítélték el. A latin nyelven írt mű szövege máig kiadatlan, holland fordítása 1684-ben jelent meg Amszterdamban. Poot, 1684, 189–414.

[46] I. Lipót császár 1676. február 8-án kelt rendeletében azzal a feltétellel engedélyezte a gályarabok kiszabadítását, hogy azok hazájukba nem térhetnek vissza.

[47] Abraham Malapert (1639/40–1676) 1672-től Hollandia bázeli rezidense. Schutte, 1976, 178.

[48] A szövetséges svájci kantonok korabeli neve.

[49] Zaffius itt saját magára céloz. A levél e helye is arra utal, hogy nem volt rendszeres kapcsolat a velencei orvos-lelkész és Hollandia között: a híreket svájci ismerősei továbbították Malapert felé.

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 534 2022. 01. 27. 13:14:41

Tandem gratiose placuit Celsitudinibus Vestris Architalassarcho[50] incomparabili, Heroi fortissimo, hostibus formidando, patriae victoriarum concatenatarum serta texenti summo Martis maritimi pullo, Imperatori Reutero[51] in mandatis dare, ut Viceregis Neapolitani[52] serenissimi animum publico Celsitudinum Vestrarum nomine tentaret.[53] Glorioso hoc nomine, veluti tonitruum fragore, audito, quasi a magnete vel ferreum cor secreta quadam vi traheretur, Gloriosus Vicerex in Celsitudinum Vestrarum partes transivit, tantae gratiae illuminanti resistere non valens, quippe qui Celsitudinum Vestrarum nomini gratificari illo temporis articulo inter trophaea ponebat. Sic iterum de more fortissimus Architalassarchus sibi vernaculum esse, victorias ubique reportare,[54] palmas circumferre, hostes frangere, uberrime docuit, quando et captivi antea libertate per Vos donati triumphant. Afflicti isti ex morte in vitam revocati hunc, quem nunc ducunt, habitum, altissimae Celsitudinum Vestrarum protectioni, post Deum, se debere mecum lubenter fatentur. Quinimo reliquum vitae tempus in eo sibi terendum solum modo ducunt, ut tantam clementiam, zelum et protectionem ebuccinent, et historiarum theatro inserendo per innumerabilium futurorum seculorum seriem ipsi commendent aeternitati. Ego vero, flexis cordis et corporis genibus, humi prostratus, summa animi demissione veniam deprecor, si, cum sim minimus in millibus Juda,[55] ad tantum fastigium, gratiarum agendarum ergo, meo et redemptorum nomine[56] penetrare sum ausus. Quando enim captivorum gratia plurimos hilari animo suscepi labores, et litteris tum meis, tum ipsorum, quaquaversum missis,[57] classicum sacrum cecini, et gentes Evangelio imbutas ad bella Domini vocavi, non debui sane Celsitudinum Vestrarum gloriam, totidem veluti Gedeonum pro Israele Dei certantium,[58] animo ingrato praeterire, ne Deum ipsum

---

[50] A korabeli forrásokban az admirálist rendszeresen „architalassus"-ként emlegetik, így a gályarabok is. Az „architalassarchus" elnevezés Zaffius egyéni szóhasználata lehet.

[51] A tengernagy „imperator"-ként (hadvezér) való említése szintén a velencei lelkész-orvos egyéni szóhasználata.

[52] Fajardo de Zúñiga y Requesens, Fernando Joaquín, marqués de Los Vélez (1635–1693), 1675 és 1683 között nápolyi alkirály.

[53] Az admirális Hollandia vezetőinek korábban említett határozatára hivatkozva 1676. január 4-én kelt levelében arra kérte az alkirályt, hogy az mielőbb bocsássa szabadon a gályarabokat. (Bujtás, 2005b, 83–85.) Az alkirály január 22-én járult hozzá a foglyok elengedéséhez, de halogatta annak végrehajtását. A lelkészeket végül a tengernagy személyes közbenjárása után engedte szabadon 1676. február 11-én.

[54] Az admirális valóban számos győzelmet aratott, főleg 1666-ban és 1672-ben, illetve 1673-ban az angolokkal vívott tengeri ütközetekben. Legfontosabb diadalaként az 1666. június 1–4. között lezajlott, ún. négynapos csatában az angolok felett aratott győzelmét tartják számon.

[55] Utalás Mikeás próféta jövendölésére, hogy a Messiás „Júda ezrei"-ből (nemzetségeiből) származik majd és Betlehemben születik (Mik 5,2).

[56] Eszerint Zaffius vállalta magára, hogy nem sokkal az események után a prédikátorok nevében is kifejezi háláját. Ezt támasztja alá, hogy nem ismert olyan levél, melyben a gályarab prédikátorok közvetlenül a szabadulásuk után köszönetüket fejezik ki Hollandia vezetőinek.

[57] A gályarab prédikátorok és Zaffius közötti levélváltásról már volt szó a bevezetőben. Megszabadulásuk után, 1676. február 17-én Otrokocsi Fóris Ferenc mondott köszönetet a többiek nevében is a velencei lelkész-orvosnak a fáradozásaiért. Bujtás, 2005b, 88–90.

[58] Utalás a bibliai Gedeon és az általa hadba hívott nemzetségeknek a midjániták, amálekiták és más törzsek elleni sikeres harcaira (Bírák könyve).

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 535 2022. 01. 27. 13:14:41

offenderem, qui sibi, quae sua sunt, et Caesari, quae Caesaris sunt, reddere nos jubet. Accipite igitur, Illustrissimi, Celsissimi ac Protentissimi Confoederati Belgii Ordines, serena fronte hunc exilem licet grati animi ramusculum, ex propriae conscientiae arbore decerptum. Dracmam ab exili foemina[59] oblatam non sprevit mundi Redemptor. Et priscus monarcha munusculum, inter splendida quaeque a ditioribus oblata, a vili homuncione exhibitum non rejecit, quando ex puro et candido cordis centro illud proficisci animadvertit. Caeterum genua coram throno gratiae flectentes, Illustrissimis ac Potentissimis Celsitudinibus Vestris a Deo Optimo Maximo fausta quaeque animitus apprecamur. Justum et Gloriosum Celsitudinum Vestrarum sceptrum stabiliat Jehova aeternum, perpetim felix esse jubeat. Hostilia molimina a felicissimis Vestris provinciis avertat Custos Israelis, fata sinistra averruncet omnia. Ecclesias, academias, scholas illustres, quas Celsitudinum Vestrarum pietas ac liberalitas fundavit, erexit, ait, florere jubeat. Quod si tandem naturae fato sit cedendum, et fragilis vita cum meliore commutanda, coronam vitae immarcessibilem Celsitudinum Vestrarum imponat, qui illam aquisivit pretioso sanguine Jesus. Fiat! Sic optat

Dabantur Venetiijs ex museo nostro, die 29/19 FebruarI, Anno τής Χριστογονίας quo vatinicari datum, Ita DIXIt IehoVa CaptIVos Pastores Meos Liberabo.[60]

Illustrissimi, Potentissimi, Gratiosissimi, Gloriossimi, Clementssimi Domini
suo et plurium nomine et gratitudinis gratia

Illustrissimarum ac Potentissimarum Celsitudinum Vestrarum
admirator et cultor, iisque servis addictissimus, humilimus, fidelissimus

Nicolaus Zaffius
Verbi Dei Minister et Medicinae Doctor[61]

---

[59] Utalás a templomperselybe két fillért dobó özvegyasszony történetére (Márk 12,42).

[60] Zaffius először egy 1675. december 16-án Harsányi Istvánnak írt levelében használja e kronosztikont a dátum megadására. (Thury, 1912, 92.) Mivel ez itteni levél már 1676-ben íródott, az előző sorban álló Februari szó végén álló római egyes számmal jelölte a plusz egy évet. A szöveg konkrét bibliai helyhez nem köthető, talán Zakariás próféta könyvének ez a részlete áll legközelebb a velencei orvos-lelkész mondanivalójához: Haec dicit Dominus exercituum: Ecce ego salvabo populum meum de terra orientis et de terra occasus solis. „Ezt mondja a Seregeknek Ura: Ímé, én megszabadítom az én népemet a napkeltének földéről és a napnyugtának földéről." (Zak 8,7, Károli Gáspár fordítása.) Inspiráló forrásként szóba jöhet még a Zsoltárok könyvének egy helye is: Igazságot szolgáltat az elnyomottaknak, eledelt ád az éhezőknek. Az Úr megszabadítja az elfogottakat (Zsolt 146,7).

[61] E levél azon kevesek egyike, ahol Zaffius mindkét tisztségét kiírta, ugyanis általában csak az orvosi címét adta meg.

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 536 2022. 01. 27. 13:14:41

2.

Nicolaus Zaffius Michiel de Ruyternek

Velence, 1676. február 29.

ZBZ, JBOS (Ms. F 199), f. 480r–v.

Ahogy a földkerekség királyainak, fejedelmeinek és államainak kormányzásában a láthatatlan Isten tulajdonságai és jegyei jelennek meg, úgy az említett vezetők követei, fővezérei és hadvezérei is mintegy azoknak a fejedelmeknek a tulajdonságait viselik, akik őket a béke és a háború különböző ügyeinek elvégzésére kirendelik. Ez a dicső személyiség emeli őket a tömeg fölé és teszi őket mindenki számára tiszteletre méltóvá. Az admirális dicső jelleme miatt már évek óta díszére válik a szövetséges holland rendeknek, ő maga ezúton fejezi ki neki háláját hősi tettéért, amivel az ég által küldött új Gedeonként az Evangélium számos hű, a háromevezősoros nápolyi gályákon szenvedő szolgáját kiszabadította, miután közbenjárt értük az ottani alkirálynál. Isten a tengernagyot eddig mindenben segítette, támogatásával ellenségeit legyőzte, győzelmeket aratott, olyannyira, hogy a halandó emberek a dolgot már természetesnek véve mondják róla: jött, látott, győzött. Most újabb győzelmet aratott és bizonyos mértékig csodát művelt, amikor a háromevezősoros gályák poklában szenvedő, már szinte félholt lelkészekbe életet lehelt és a számukra a Paradicsomot jelentő holland hajóhadnál helyezte el őket. Ezért a nagy jótettéért megérdemli az Evangéliumot valló minden nép dicséretét és magasztalását, és méltó arra, hogy a történelemkönyvekbe bekerülve azok hosszú időkre hirdessék dicsőségét. Ragyogó tette miatt a tengernagy megérdemli, hogy az Evangéliumot vallók buzgó imáikkal áldást kérjenek rá és családjára. Mivel az admirális a szövetséges holland rendek dicső eszköze volt, meg akarta neki küldeni annak a barátai biztatására készített levélnek a másolatát, melyben szíve mélyéből köszönetet mondott nekik. Ha ugyanis a fejedelemnek kijár a dicsőség a jótettért, úgy méltányos azt kiterjeszteni az általa használt eszközre is.[62]

Copia literarum ad gloriosum potentissimumque Foederati Belgii Ordinum Archithalassarchum Dominum Michaelem Ruiter.[63]

Illustrissime atque Excellentissime Domine, Domine clementissime, Gratiosissime, Heros incomparabilis, Architalasse fortissime.

Sicut reges, principes et status orbis terrarum characterem et imaginem Dei invisibilis, tanquam ipsius vicarii in orbe gubernando gerunt, ita regum, principum ac statuum delegati, imperatores ac belli duces tanquam characterem gerunt illorum principum, a quibus ad varias, pacis et belli functiones obeundas mittuntur et destinantur. Gloriosus ille character, illos longe supra vulgus extollit, et cunctorum oculos in se convertens, eosdem omnibus venerabiles reddit. Gloriosus ille character, quo a plurimis annis

[62] Köszönet Szőke Ágnesnek a regeszta alapjául szolgáló magyar fordításért.
[63] Köszönet Szabó András Péternek a latin szöveg átírásának alapos ellenőrzéséért.

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 537 2022. 01. 27. 13:14:41

Illustrissimi juxta ac Potentissimi Confoederati Belgii Ordines Excellentiam Vestram decoraverunt, me humi prostratum summa animi demissione, flexis cordis ac corporis genibus ad Excellentiae Vestrae pedes sistit, et me totum in laudes atque gratiarum actiones effundere jubet, ob heroicum beneficium, quo Excellentia Vestra, velut novus e coelo missus Gedeon,[64] ingentem fidorum Evangelii ministrorum numerum, hominum perfidorum technis in extremas triremium miserias, detrusorum, fractis catenis, victo potentissima intercessione Pro-Rege Neapolitano[65] liberavit. Deus Optimus Maximus extenso brachio, Heros fortissime, Celsitudinis Vestrae gesta ita secundavit et felicitavit, ut ubique victorias reportavit, palmas circumtulerit, hostes formidantes fregerit,[66] triumphando erexerit, et mortalibus jam hanc vocem expresserit, quod usu jam quotidiano ubicunque Excellentia Vestra comparet, dicere consueverunt: venit, vidit, vicit.[67] Nunc novam Excellentia Vestra victoriam prioribus adjecit, et miraculum quodam modo perpetravit,[68] dum semineces et semimortuos in vitam revocavit, quos ex triremium inferno eductos in classis suae paradiso[69] collocavit. Meretur Heros incomparablis,[70] ingens hoc beneficium omnium gentium Evangelio imbutarum laudes et acclamationes, dignum, quod historiarum monumentis atque theatro insertum, ad perpetuam Excellentiae Vestrae laudem et gloriam, per longam futurorum seculorum seriem ipsi commendetur aeternitati.[71] Meretur praeclarum hoc gestum, ut omnes, qui Evangelium Jesu Christi diligunt, ardentissimas preces coram throno gratiae sistant et per viscera Redemtionis omnigenarum benedictionum cumulum super Excellentiam Vestram, totamque ipsius familiam attrahant. Verum enim vero, quandoquidem Excellentia Vestra gloriosum fuit instrumentum Illustrissimorum ac Potentissimorum Confoederati Belgii

---

[64] A bibliai Gedeonra való utalás a korábbi levélben is megtalálható, de míg ott a levélíró a Gedeon és az általa hadba hívott nemzetségek kifejezést Hollandia vezetőire alkalmazza, itt a tengernagyot nevezi új Gedeonnak. Otrokocsi Fóris Ferenc megszabadítójukban a népét a fogságból kivezető új Mózest látta. Otrokocsi, 1933, 60; Bujtás, 1999, 66, 68.

[65] Az első levélben már említett de Los Vélez márki, nápolyi alkirály.

[66] Zaffius De Ruyter admirálist első levelében is szinte szó szerint így jellemzi.

[67] A Julius Caesartól származó szállóige a korábbi iratban is előfordul, de ott Gerard Hamel Bruyninx bécsi holland követre alkalmazva.

[68] Amikor a tengernagy kiszabadításuk után először találkozott a gályarabokkal, ezt mondta: „...in praestantiaque omnium testatur, se jam per totam suam vitam multas victorias ab hostibus reportasse, se tamen hanc eandem victoriam, qua innocentes Christi servos ex jugo intolerabili eripuit, se omnibus iis antferre." (Lampe, 1728, 904.) „Ő [ti. az admirális] mindenki jelenlétében bizonyságot tett arról, hogy egész életében sok győzelmet aratott már ellenségei felett, de mégis ezt a győzelmet, ami által Krisztus ártatlan szolgáit kiszabadította a tűrhetetlen igából, mindenek elé helyezi." Debreceni, 2009, 650–651.

[69] Zaffius ezt az érzékletes hasonlatot több helyen is használja, az itteni után először egy 1676. március 21-én Svájcba írt levelében: „...26 pastorum ex triremium inferno redemptorum et in classis Batavis paradiso collocatorum...". Thury, 1912, 167.

[70] A tengernagy korabeli szövegekben előforduló állandó jelzőinek (invincibilis, incomparabilis) egyike. A „heros incomparabilis" kifejezést Kocsi Csergő Bálint is használja a gályarabság történetét megörökítő művében. Kocsi Csergő, 1902, 79.

[71] Magyar és holland szerzőktől is már nem sokkal az események után megszülettek/megjelentek a gályarabok kiszabadításának emléket állító művek. Lásd Kocsi Csergő, 1902; Otrokocsi, 1933; Bos, 1676. Lásd még Brandt, 1687.

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 538 2022. 01. 27. 13:14:41

Ordinum, volui Excellentiae Vestrae illarum literarum copiam[72] mittere, quibus eisdem, amicorum etiam hortatu nam vix tantum opus aggredi audebam, summa animi demissione gratias ex intimo cordis centro egi. Siquidem gloriam, quae Principi, ob ingens beneficium redditur, ad instrumentum, quo utitur,[73] redundare par est. Ideo ne diutius Excellentiam Vestram taedio afficiam, veniam peto humi prostratus, si tantum sum ausus. Interea coram throno gloriae, a Patre omnium, suspiriis et precibus apprecor Excellentiae Vestrae omnigenam felicitatem, et demisse ab Excellentiae Vestrae clementia hanc peto gratiam, ut sim summa animi demissione

Illustrissime ac Excellentissime Domine, Domine gratiosissime, Heros incomparabilis,
Excellentiae Vestrae humillimus, devotissimus ac fidelissimus servus

Nicolaus Zaffius
Medicinae Doctor[74]

Datum Venetiis 29. Februarii Anno 1676.

Rövidítések és irodalomjegyzék

EOL	Evangélikus Országos Levéltár, Budapest
AGE	Archivum Generalis Ecclesiae
NA	Nationaal Archief, Hága
ASG	Archief van de Staten-Generaal, Ingekomen ordinaris brieven en stukken van vorstelijke personen, gezanten, enz. betreffende Italië, Turkije en de Barbarijnse Staten Algiers, Marokko, Tripoli en Tunis, 1596–1796.
ZBZ	Zentralbibliothek Zürich, Handschriftensammlung
JBOS	J. Bapt. Ott, Sammelband: Schriftstücke über die religiösen Verfolgungen in Böhmen, Ungarn und Siebenbürgen / Ott (1661–1744) (Ms. F 199)

[72] A Hollandia vezetőinek írt levél (1. sz. irat) másolata.

[73] Mélyen hívő reformátusként a tengernagy is eszköznek tekintette magát. Harsányi István szabadulásuk utáni hálanyilvánítására így válaszolt: „Non opus est, inquit, Vir Reverende, ut nostra beneficias extollas: nos enim Dei solum instrument fuimus. Deo, qui horum omnium author extitit, gratias agatis." (Lampe, 1728, 919.) „Tisztelendő férfi – így mondta Ruyter –, nincs szükség arra, hogy kiemeld a mi jótettünket. Mi csak Isten eszközei voltunk, aki szerzője volt mindezeknek, neki adj hálát." Debreceni, 2009, 660–661.

[74] Zaffius itt is csak az orvosdoktori címét adta meg, a lelkészit nem.

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 539 2022. 01. 27. 13:14:41

Bernhard
2013 Jan-Andrea Bernhard: *Des Bünder Artzes Nikolaus Zaffs Einsatz für die Galeerensträflinge,* In: *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskrone – Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700),* Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2013.

Bos
1676 Lambert van den Bos: *Leeven en daden der doorluchtigsten zee-helden en ontdeckers van landen deser eeuwen,* Amsterdam, Ten Hoorn, Bouman, 1676.

Brandt
1687 Gerard Brandt: *Het leven en bedryf van den Heere Michiel De Ruiter,* Amsterdam, Wolfgang, Waasberge, Boom, Van Someren, Goethals, 1687.

Bujtás
1999 Bujtás László Zsigmond: *A gályarab prédikátorok és Frans Burman levélváltása (1675–76),* In: *Lymbus. Művelődéstörténeti Tár,* 6. (1999) 35–74.

Bujtás
2005a Bujtás László Zsigmond: *A gályarab prédikátorok megszabadítása holland források tükrében,* In: *Ráday Gyűjtemény Évkönyve,* 11. (2005) 117–142.

Bujtás
2005b Bujtás László Zsigmond: *A megszabadítással kapcsolatos holland vonatkozású levelek a gályarab prédikátorok levéltárában (1676),* In: *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények,* 3. (2005) 79–93.

Bujtás
2017 Bujtás László Zsigmond: *A gályarabságra ítélt prédikátorok Hollandia-képe,* In: *Németalföld emlékei Magyarországon – Magyar–holland kapcsolatok,* szerk. Bárány Attila et al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017, 71–88. (Loci Memoriae Hungaricae, 5.)

Bütikofer
2011 Kaspar Bütikofer: *Der frühe Zürcher Pietismus (1689–1721): Der soziale Hintergrund und die Denk- und Lebenswelten im Spiegel der Bibliothek Johann Heinrich Lochers (1648–1718),* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2011. (Arbeiten zur Geschichte des Pietismus, 54.)

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 540 2022. 01. 27. 13:14:41

Csorba
2018 Csorba Dávid: *A reformáció 1717-es ünnepe Patakon,* In: *A reformáció emlékezete – Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században,* főszerk. Száraz Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018. (Loci Memoriae Hungaricae, 7.)

Debreceni
2009 Debreceni Ember Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története,* ford. Botos Péter, Sárospatak, 2009.

Harsányi
1911 Harsányi István: *Kocsi Csergő Bálint Hamel-Bruyninxről és két munkájáról.* In: *Sárospataki Református Lapok,* 7. (1911) 2. sz. (1911. január 8.) 13–15.

Kocsi Csergő
1902 Kocsi Csergő *Bálint „Narratio brevis de oppressa libertate Hungaricarum ecclesiarum" cz. művének X–XII. fejezete,* kiad. Balog Elemér, In: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár,* 1. (1902) 76–184.

Lampe
1728 Friedrich Adolf Lampe – Debreceni Ember Pál: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania,* Trajecti ad Rhenum, Poolsum, 1728.

Miklós
1918 Miklós Ödön: *Holland intervenció a magyar protestantizmus érdekében (1674–1680),* Pápa, Főiskolai Könyvnyomda, 1918.

Otrokocsi
1933 Otrokocsi Fóris Ferenc: *Furor bestiae contra testes Jesu Christi in Hungaria MDCLXXVI.,* kiad. Herpay Gábor, Budapest, „Sylvester" Nyomdai Műintézet, 1933. (Antiqua Bibliotheca Ecclesia Reformatae Hungariae, Series III, 1.)

Poot
1684 Abraham van Poot: *Naauwkeurig verhaal van de vervolginge aangerecht tegens de Euangelise leeraren in Hungarien,* Amsterdam, Ten Hoorn, 1684.

Schaffert
1976 Hans Schaffert: *Nikolaus Zaffius, a teológus és orvos,* In: *Theologiai Szemle,* 17. (új folyam) (1976) 7–8. sz. 199–200.

Schaffert
1977 Hans Schaffert: *Der Theologe und Arzt Nicolaus Zaffius. Kontaktperson in Neapel 1675 und 1676,* In: *Rebellion oder Religion? Die Vorträge des internationalen Kirchenhisto-*

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 541 2022. 01. 27. 13:14:41

rischen Kolloquiums Debrecen, 12. 2. 1976, Hrsg. Peter F. Barton – László Makkai, Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1977. (Studia et acta ecclesiastica, Nova series, III.)

Schutte 1976 — Otto Schutte: *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers residerende, in het buitenland 1584–1810,* 's-Gravenhage, Nijhoff, 1976. (Rijks Geschiedkundige Publicaties.)

Thury 1912 — Thury Etele: *Adatok a magyar protestáns gályarab-lelkészek történetéhez,* Budapest, Athenaeum, 1912.

Thury 1998 — Thury Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története,* I–II, Pozsony, Kalligram, 1998. (Csallóközi Kiskönyvtár.)

Truog 1979 — Gaudenz Truog: *Zaff, ein ausgestorbenes Geschlecht aus dem Engadin und einige Nachrichten über Namensträger und Nachkommen,* In: *Bündner Monatsblatt – Zeitschrift für Bündner Geschichte, Landeskunde und Baukultur,* 33. (1979) 5–6. sz. 157–177.

Wenneker 1995 — Erich Wenneker: *Nicolaus Zaff, ein Bündner Arzt und Theologe in Venedig,* In: *Bündner Monatsblatt – Zeitschrift für Bündner Geschichte, Landeskunde und Baukultur,* 49. (1995) 1. sz. 30–45.

Wissgrill 1794 — Franz Karl Wissgrill: *Schauplatz des landsässigen Nieder-Oesterreichischen Adels vom Herren- in Ritterstande von dem XI. Jahrhundert ab bis auf jetzige Zeiten,* I, Wien, Selzer, 1794.

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 542 2022. 01. 27. 13:14:41